

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

125:4. 2005

Översikt

Förintelsen som historiekulturellt fenomen – en översikt¹

Av Klas-Göran Karlsson

Varför skall vi forska och undervisa om förintelsen? Det traditionella historievetenskapliga svaret är att kunskaper om nazisternas folkmord på Europas judar är viktiga, eftersom förintelsen är en gränssättande händelse i Europas och övriga världens 1900-talshistoria. Medan förintelsen för vissa framstår som väsensskild från den västerländska civilisationen, blir den för andra kärnan i samma civilisation. Någon analyserar den som kulmen på en tysk *Sonderweg*, en annan som den yttersta konsekvensen av en totalitär samhällsordning, en tredje som resultatet av en urspårad moderniseringsprocess som drabbade en marginaliserad och försvarslös minoritet, och en fjärde som en tragisk följd av en stat och ett samhälle som tog sig för att bokstavligen till varje pris förverkliga en idé om en rasmässig *Gemeinschaft*. Det historievetenskapliga perspektivet är traditionellt genetiskt, det vill säga inriktat på att utifrån en inre kronologisk logik avslöja folkmordets intentioner och orsaker. Har man en mer funktionalistisk hållning, letar man hellre i förintelsens samtid efter sådant som kan ha ändrat denna grundläggande inre logik och i samband med en speciell händelse, som det tyska angreppet på Sovjetunionen i augusti 1941, "kumulativt radikaliserat" den nazistiska judepolitiken och utlöst förintelsen.

Någon skulle måhända i sitt svar också foga in ett genetiskt verkansperspektiv, och påpeka vikten av att förklara och förstå att förintelsen står i mer eller mindre direkt förbindelse med eftervärlden i allt ifrån uppenbara ting som att det funnits väldigt få judar i Central- och Östeuropa under efter-

1. Artikeln är skriven inom ramen för forskningsprojektet *Förintelsen och den europeiska historiekulturen*, lett av artikelförfattaren och finansierat av Riksbankens Jubileumsfond.

2. Redaktionens princip är att "Förintelsen" skrivs med versal, se redaktör Lars M Andersson, "Att moralisera över det moraliska historiebruket", *Historisk tidskrift* 2003:2, s 319–323. Dock har Klas-Göran Karlsson tillsammans med Kristian Gerner i polemik med redaktören hävdat uppfattningen att "Förintelsen" bör skrivas med gemen, se Klas-Göran Karlsson & Kristian Gerner, "Förintelsen – i historien eller över Historien?", *Historisk tidskrift* 2003:2, s 317f. Mot bakgrund av detta vore det orimligt och dessutom i strid med för vetenskapssamhället grundläggande etiska principer att försöka förmå Karlsson att skriva "Förintelsen" med versal.

krigstiden, vilket betyder att det judiska inslaget i hög grad varit reducerat till en "virtuell judendom",³ till mindre rätlinjiga och självklara sådana, som staten Israels tillkomst år 1948, och de många blodiga konflikter som där- efter utkämpats på grund av denna stats existens. Trots att sådana verkningar ibland inte visar sig förrän långt senare i historien, är utgångspunkten för vår analys av dem emellertid fortfarande den historiska företeelsen, det vill säga förintelseprocessen i sig. Perspektivet är också användbart när vi idag diskuterar brännbara frågor om huruvida den allierade sidan kunde ha gjort mer för att rädda de europeiska judarna, genom att till exempel ha mjukat upp en restriktiv invandringspolitik eller bombat järnvägslinjerna till Auschwitz, eller huruvida förintelsen var en unik historisk händelseräcka eller en företeelse som kan och rentav bör jämföras med andra folkmord i det moderna samhället. Svaren kräver förvisso genetisk reflexion kring förintelsens samtida förutsättningar och rötter. Samtidigt är det uppenbart att sådana diskussioner inte i första hand handlar om empiriska belägg och samtidshistorisk analys. De måste också och i första hand förstås med utgångspunkt från ett sentida perspektiv, i vilket frågor om omvärldens skuld och ansvar och om offerkategoriers relativa lidande i samband med folkmord alltmer tycks pocka på vår uppmärksamhet.

Historiemedvetande och historievetenskap

Sällan svarar vi att förintelsen är vetenskapligt viktig för att den står starkt i vårt nutida historiemedvetande. Detta begrepp, som numera finns i varje målformulering för skolans historieundervisning, har ännu inte vunnit insteg i det akademiska historietänkandet. En viktig förklaring är av allt att döma att historia som medvetandefenomen i flera grundläggande avseenden koncipieras annorlunda än historia som vetenskap. Historiemedvetandet skall förstås som ett slags mental processor som alla människor har inom sig och som hjälper oss att förstå och hantera vår tillvaro i ljuset av både direkta och indirekta historiska erfarenheter, och av framtidsförväntningar, i det övergripande syftet att orientera i tid och tillskriva det förflutna mening.⁴ Denna processor aktiveras av vad människor mer eller mindre medvetet uppfattar som den egna livsvärldens närliggande problem, behov och intressen, vilka

3. Jfr Ruth Ellen Gruber, *Virtually Jewish. Reinventing Jewish Culture in Europe*, Berkeley, Los Angeles & London 2002.

4. Enligt den klassiska definitionen, given av Karl-Ernst Jeismann i Klaus Bergmann et al (red), *Handbuch der Geschichtsdidaktik*, Düsseldorf 1985, s 40 är historiemedvetande "sammanhanget av tolkning av det förflutna, förståelse av nutiden och perspektiv på framtiden".

retrospektivt relateras till tolkningar av det förflutna. Historien blir ett livs-elixir.⁵ Perspektivet skulle snarast kunna kallas genealogiskt, om man låter detta begrepp betyda en inriktning på att "skriva in" en historisk händelse i eftervärldens sociala verklighet, politiska målsättningar och kulturella föreställningar. Att ett historiemedvetande aktiveras har således normalt inte så mycket att göra med ett hävdvunnet tänkande kring det "vetenskapligt betydelsefulla", utan med helt andra och utomvetenskapliga drivkrafter, kopplade till "m-fenomen" som medvetande, mening, metafor, minne, monument och myt.⁶ Den tyske historieteoretikern Jörn Rüsen har påpekat att det framför allt är mötet med de stora livsfrågorna, med liv och död, gott och ont och "vi" och "de Andra", som får oss att tänka i andra banor än nuets presensform. Historiemedvetandet syns med andra ord bäst i samband med frågor om existensens förgänglighet och varaktighet, moral, identitet och gemenskap. I vår tid väcker förintelsen mer än något annat historiskt fenomen just sådana frågor, menar Rüsen.⁷

Det finns visserligen ingen anledning att överdriva skillnaden mellan de två perspektiven, särskilt inte efter det senaste decenniets språkliga och kulturella vändningar, och ett åtföljande uppsving för en historieforskning med sådana konstruktivistiska perspektiv som ser det förflutna som inskrivet och prefigurerat i och av diskurser, berättelser, minnen och andra kulturprodukter. Också historievetenskaplig verksamhet tar naturligtvis sin utgångspunkt i nutida positioner, i sådant som teoribildningar, identitetsproblem eller politiska viljeyttringar. Tvärtom verkar det också rimligt att tänka sig att historiemedvetandet kan och bör påverkas av historievetenskapliga resultat, inte minst för att i hermeneutisk anda vidga tidshorisonten från den rent subjektiva självförståelsen till det större historiska sammanhanget. För vissa forskare som försöker teckna historiemedvetandets historia framstår historievetenskapen rentav som en avgörande faktor bakom dess utveckling. Andra, däremot, följer närmare i Nietzsches fotspår och ser istället historiens pro-

5. Begreppet finns i Jörn Rüsen, *Zeit und Zinn. Strategien historischen Denkens*, Frankfurt am Main 1990, s 12.

6. För en utförligare diskussion om genetiska kontra genealogiska perspektiv, se Klas-Göran Karlsson, "Historiedidaktik: begrepp, teori, annals", i Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander (red), *Historien är nu. En introduktion till historiedidaktiken*, Lund 2004, s 39–43.

7. Jörn Rüsen, "Holocaust, Memory and Identity Building. Metahistorical Considerations in the Case of (West) Germany", i Michael Roth & Charles Salas (eds), *Disturbing Remains. Memory, History, and Crisis in the Twentieth Century*, Los Angeles 2001, s 252–255; och Jörn Rüsen, "Interpreting the Holocaust. Some Theoretical Issues", i Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander (eds), *Holocaust Heritage. Inquiries into European Historical Cultures*, Malmö 2004, s 35ff.

fessionalisering som den viktiga anledningen till att den moderna utvecklingen har gått från att människan "tänkt med historia", till att hon numera "tänker utan historia", för att tala med Carl Schorske, eller, med Reinhart Kosellecks terminologi, att människors förväntningshorisont under moderniteten har frikopplat sig från deras erfarenhetsrum.⁸ Det faktum att historiemedvetande sedan åren kring 1990 i historiekulturell och historiedidaktisk forskning har vuxit fram som det absoluta nyckelbegreppet är ett vittnesbörd om behovet av att slå fast att båda perspektiven behövs för att övertyga om att människor både prospektivt är och retrospektivt gör historia, att existentiella och moraliska frågor har blivit historiskt angelägna, och att den historiska dimensionen på nytt blivit symmetrisk med nuet och framtiden, och därmed betydelsebärande.

En annan anledning till att också som professionell historiker låta båda perspektiven verka samtidigt är rent analytisk: för att förstå varför människor medvetandegör sig om "sin" historia på ett visst sätt i en viss tid och ett visst samhälle behöver vi genetiskt grundad kunskap, för att kunna relatera den till specifika behov och intressen, språkliga diskurser och kulturella föreställningar. Mot denna bakgrund skulle den stora skillnaden mellan de två historiska perspektiven möjligen hellre kunna beskrivas som att det historievetenskapliga perspektivet är entydigt inriktat mot att producera ny historisk kunskap, framtagen i enlighet med ett någorlunda distinkt professionellt regelsystem. Att sätta historiemedvetandet i fokus innebär också att intressera sig för frågor om hur historia förmedlas, tillgodogörs och, i slutänden, påverkar våra subjektiva föreställningar och styr vårt handlande som individer och samhällsvarelser. Det är ingen tillfällighet att den historievetenskapliga subdisciplin som kallas historiografi har varit helt upptagen med att anlägga inomvetenskapliga perspektiv på hur vetenskaplig historia produceras, i relation till nya idéer och teorier. Vårt historiemedvetande präglas av att historia som artefakt är en del av en större historiekultur, bestämd inte bara av produktionens utan också av kommunikationens och receptionens skiftande villkor, att historia skapas av långt fler producenter än bara historiker, påverkas av långt fler faktorer än de idémässiga och teoretiska, förekommer i

8. Carl Schorske, *Thinking with History. Explorations in the Passage to Modernism*, Princeton 1998; och John Lukacs, *Historical Consciousness. The Remembered Past*, New Brunswick & London 1994, tillhör de vetenskapspositiva uttolkarna. Motståndarsidan utgår från Friedrich Nietzsche, *Om historiens nytta och skada. En otidsenlig betraktelse*, Stockholm 1998. Reinhart Kosellecks idéer kan numera också läsas på svenska i *Erfarenhet, tid och historia. Om historiska tiders semantik*, Göteborg 2004.

långt fler genrer än bara den vetenskapliga monografin och har långt fler mottagare än dem som läser *Historisk tidskrift*.

Förintelsen och den västliga historiekulturen

Historiemedvetandet är ett alltigenom mentalt fenomen som inte kan studeras empiriskt. Dess centrala funktion är heuristisk, att underlätta för oss att vidga den traditionella historiska sfärens räckvidd och att förskjuta perspektivet från vad en historisk företeelse *var* till vad den *är*. Det lämnar däremot avtryck som vi kan analysera i ett samhälles historiekultur, i vad Rüsen har beskrivit som en "medvetandep Praxis" eller en "medvetandepaktivitet".⁹ I historiekulturen kan vi också indirekt studera förändringar och förskjutningar i historiemedvetandet, som vanligen är en tämligen trögriklig tankestruktur. Det finns emellertid tecken som tyder på att sådana förvandlingar har ägt rum på senare tid, sannolikt orsakade av både dramatiska yttre omdaningsprocesser, som det kalla krigets slut, den europeiska integrationen, multikulturalism och terrorism, och den explosiva utbyggnaden av informationssamhället, men också av inre omvandlingsprocesser, iakttagbara exempelvis i människors och samhällets ökande upptagenhet med frågor om identitet och moral. Det är i detta sammanhang som förintelsen har växt fram som ett centralt historiekulturellt fenomen i många delar av världen. Det tycks just i vår tid som om andra världskrigets historia i allmänhet och förintelsehistorien i synnerhet hjälper oss, historieutbildade eller inte, judar eller inte, att orientera oss i tidsflödet och att skapa mening ur det förflutna. Det följande är ett försök att analysera huvuddrag i förintelsens historiekultur, såsom den framträder i en forskning som i stort sett enbart hänför sig till det senaste årtiondet. Historiekultur är ett relativt nytt forskningsfält som idag är stätt i snabb utveckling. En forskningsöversikt som denna kommer därför naturligen inte bara att beröra sådan forskning som redan är gjord, utan också sådant som borde göras mer av.

En historiekulturell analys kan i generell bemärkelse ha två olika tyngdpunkter. Den ena, och än så länge ganska sällsynta, är textuell och utgår från historieprodukter som sådana, från läroböcker, vetenskapliga monografier, filmer och foton, debatter, monument och ritualer, och dessa produkters innehåll, form och budskap. Den andra, och vanligare historiekulturella stu-

9. Jörn Rüsen, "Vad är historiekultur? Överväganden kring ett nytt sätt att reflektera över historia", i Jörn Rüsen, *Berättande och förnuft. Historieteoretiska texter*, Göteborg 2004, s 152.

dien, är kontextuell och betonar olika slags villkor för att historieverk-
na i fråga blivit "kultur" och "lärdomar", det vill säga representationer och
tolkningar av en historia värd att minnas för en eftervärld i behov av oriente-
ring och identitet. I den här texten kommer dock historiekulturen att opera-
tionaliseras på ett delvis annat sätt, som process, struktur och funktion. Den
processuella förståelsen av en historiekultur tar fasta på kontinuiteter och
förändringar över tid i våra kulturella föreställningar om och strategier kring
förintelsen, och söker identifiera både aktörer och yttre eller inre utveckling-
ar och händelser som kan ha påverkat denna historiekultur. Den strukturella
analysen, som inte är lika framträdande i forskningen, byggs upp synkront
och komparativt och rör frågor om förintelsens plats i ett bredare historie-
kulturellt sammanhang, om samspelet mellan olika aspekter av vårt intresse
eller ointresse för förintelsehistorien och om genremässiga och andra varia-
tioner. En funktionell historiekulturell analys, slutligen, fäster uppmärksam-
heten på hur en förintelsehistoria framträder som en konsekvens av en histo-
risk berättelse som byggs kring folkmordet eller som funnits långt tidigare
och som förintelsen skrivits in i, ett mobiliserat och aktiverat minne eller nå-
got annat slags mer eller mindre medvetet bruk av historia, kopplat till varie-
rande behov och intressen. Även om gränsdragningen mellan analyskatego-
rierna inte är glasklar, kommer den följande analysen att grundas i denna ope-
rationalisering av historiekulturen.

Förintelsens historiekultur som process

I våra dagar intar förintelsen en nämnd plats i den europeiska och
nordamerikanska historiekulturen. Forskningen har emellertid övertygande
visat att så långtifrån alltid varit fallet. Därmed har också mera allmänt kon-
staterats att historiens verkningar, i historiekulturell bemärkelse, inte på nå-
got mekaniskt sätt står i förbindelse med tidsavståndet till den historiska
händelsen i fråga. I själva verket var intresset för förintelsen länge svalt, inte
bara i "bredvidstående" länder som USA och Sverige, utan också i "förövar-
landet" Tyskland och "offerlandet" Israel. Historikerna Tony Kushner och Pe-
ter Novick, som utan att använda historiekulturbegreppet har skrivit de pa-
radigmatiska verken om förintelsens plats i den västliga historiekulturen, är
de som tydligast understrukit hur illa historien om det judiska folkmordet
passade in i de första efterkrigsdecenniernas liberalt optimistiska och uni-
versalistiska kulturella och ideologiska konstruktioner. Förintelsen blev en
del av en progressiv historisk berättelse, vars första del utgjordes av ett krig

med många exempellöst brutala händelser, av vilka förintelsen bara var en, och en andra av en efterkrigsdel, väl avskild från den första, då ondskan besegrats och tryggt förpassats till historien.¹⁰ Novick beskriver förintelsen som en "opassande symbol" eller "förlägenhet" i en tid präglad av framtidstro och starka föreställningar om att ondskan hade sin enda hemvist på andra sidan järnridån, i det kommunistiska Östeuropa. Västtyskarna, däremot, var allierade vänner och skulle för bibehållen vänskap inte påminnas om det nära förflutna. Han visar även att judisk-amerikanska organisationer vid denna tid aktivt arbetade för att distansera judarna från offerrollen. I stället lyftes de överlevande judar fram som hade framgång i det amerikanska samhället.¹¹ Ett liknande förhållningssätt präglade den israeliska historiekulturen. Förintelsen upplevdes av naturliga skäl inte som lika avlägsen som i USA, men även i Israel underströks länge, särskilt från sionistiskt håll, företrädesvis den judiska motstånds- och upprorstradition som kulminerade med upproret i Warszawagettot 1943. Diaspora- och offerrollens attribut, passivitet och lidande, tonades ned.¹² I länderna i östblocket härskande en "stor", ideologiskt bestämd tystnad, till förmån för en ensidig fokus på de ryska och kommunistiska offrens lidande och hjältemod.¹³ I ytterligare andra länder kan tystnaden bättre beskrivas som relativ och "liten", dikterad mindre av ideologisk övertygelse än av politisk-kulturella överväganden att kollaboration med naziförövarna bäst skulle gömmas eller glömmas. Henri Roussos begrepp "Vichysyndromet", som beteckning på den mycket långvariga franska tystnaden om folkmordet, har räckvidd långt utanför efterkrigstidens Frankrike.¹⁴

10. Jeffrey Alexander, "On the Social Construction of Moral Universals. The 'Holocaust' from War Crime to Trauma Drama", i Jeffrey Alexander, Ron Eyerman, Bernhard Giesen, Neil Smelser & Piotr Sztopka, *Cultural Trauma and Collective Identity*, Berkeley, Los Angeles & London 2004, s 196ff.

11. Peter Novick, *The Holocaust in American Life*, Boston & New York 1999, kap 5; Tony Kushner, *The Holocaust and the Liberal Imagination. A Social and Cultural History*, Oxford & Cambridge, MA 1994, passim.

12. Dalia Ofer, "Israel", i David S Wyman (ed), *The World Reacts to the Holocaust*, Baltimore 1996, s 852ff; Tom Segev, *The Seventh Million. The Israelis and the Holocaust*, New York 1993, kap 1; Mikael Tossavainen, "Calendar, Context and Commemoration. Establishing an Israeli Holocaust Remembrance Day", i Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander (eds), *Echoes of the Holocaust. Historical Cultures in Contemporary Europe*, Lund 2003, s 68–71.

13. William Korey, "In History's 'Memory Hole'. The Soviet Treatment of the Holocaust", i Randolph Braham (ed), *Contemporary Views of the Holocaust*, Boston 1983, s 145–156; Zvi Gitelman, "Politics and the Historiography of the Holocaust in the Soviet Union", i Zvi Gitelman (ed), *Bitter Legacy. Confronting the Holocaust in the USSR*, Bloomington & Indianapolis 1997, s 14–42.

14. Henri Roussou, *The Vichy Syndrome. History and Memory in France since 1944*, Cambridge, MA & London 1991. Se även t ex Jeffrey Herf, *Divided Memory. The Nazi Past in the Two Germanys*, Cambridge, MA & London 1997; Franklin Bialystok, *Delayed Impact. The Holocaust and the Canadian Jewish Community*, Montreal & Kingston 2000, och flera uppsatser i Wyman 1996.

Ett annat i sammanhanget tillämpligt begrepp är Pieter Lagrou ”minnesomkastning”; medan det under de första efterkrigsdecennierna var minnena av de nationella motståndsrörelserna mot nazismen och deras lidande som stod högst på den historiekulturella agendan, är det idag de judiska nazioffren som blir ihågkomna.¹⁵ Av den genetiskt orienterade forskningen om förintelsens historiekultur framgår hur tystnaden i väst från 1960-talet övergick i viskningar, och så småningom också i rop. Forskarna har uppmärksammat milstolparna på förintelsehistoriens väg mot den europeiska historiekulturens mittpunkt: en rad krigsförbrytarrättegångar, särskilt den mot Adolf Eichmann i Jerusalem 1961, Israels krig, populärkulturella fenomen som tv-serien *Holocaust*, som sändes över västvärlden 1978–1979, och Steven Spielbergs Hollywoodfilm *Schindlers list* från 1993, vetenskapliga debatter och verk som 1980-talets *Historikerstreit* i Tyskland, Zygmunt Baumans epokgörande bok *Auschwitz och det moderna samhället* från 1989 och Daniel Jonah Goldhagens provokativa *Hitler's Willing Executioners* från 1996, kalla krigets slut, politiska initiativ som Levande historia och den juridiska process, som ägde rum i London 2000 efter att förintelseförnekaren David Irving stämt historikern Deborah Lipstadt för förtal.¹⁶ Successivt uppdykande ekonomisk-juridiska frågor om upprättelse för offren och deras efterlevande samt om judiska offers banktillgångar har ytterligare bidragit till att ställa symbolordet ”Auschwitz” i debattens centrum.

Andra, särskilt tyska forskare, har dock försökt tränga under de enskilda händelsernas yta. De har i stället förklarat förändringen med djupare sociala och kulturella förskjutningar och hävdar att förintelsen bör ses i ett generationsperspektiv: medan överlevargenerationen hade nog med att just överleva, och nästa generation koncentrerade sina ansträngningar på återuppbyggnad, beskrivs ofta barnbarnsgenerationen som den som återvände till kriget, om än inte utifrån personliga, kommunikativa minnen, utan från ett historiskt eller kulturellt minne, ett minne integrerat i en hel samhällsstruktur och en stor historisk berättelse.¹⁷ För andra framstår det uppvaknande

15. Pieter Lagrou, *The Legacy of Nazi Occupation. Patriotic Memory and National Recovery in Western Europe, 1945–1965*, Cambridge 2000, kap 13.

16. Jfr not 8. Se också andra översiktliga verk, som Wyman 1996, samt juridisk-historiska specialstudier som Donald Bloxham, *Genocide on Trial. War Crimes Trials and the Formation of Holocaust History and Memory*, Oxford & New York 2001; D D Guttenplan, *Förintelsen inför rätta*, Stockholm 2001. Jfr även Lipstadts bok *Denying the Holocaust. The Growing Assault on Truth and Memory*, New York & Toronto 1993.

17. Jan Assmann, *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*, München 1992; Aleida Assmann, *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kul-*

förintelseintresset som ett resultat av ett medvetet och instrumentellt politiskt projekt att vinna politiska, ekonomiska och moraliska fördelar. Några understryker förintelsens centrala roll som värdegrund i det europeiska integrationsprojektet, medan andra, som Novick, knyter förintelseintresset till ett ökat judisk-amerikanskt intresse för identitetspolitik.¹⁸ Mest tillspetsad är Norman G Finkelsteins tes om att judiska grupper i USA har instrumentaliserat förintelsen i syfte att tjäna pengar på en växande "Holocaustindustri".¹⁹ För ytterligare några forskare står uppmärksamheten först och främst i förbindelse med ideologiska förändringar, särskilt en tilltagande antisemitism, som inkluderade förnekande av förintelsen.²⁰

Ännu ett historiekulturellt tillvägagångssätt som provats och befunnits användbart är att identifiera olika slags generella, "ansiktslösa" kulturella strategier i vilka förintelsen står i centrum, såsom historisering, nationalisering och normalisering. I fråga om nationalisering, en anpassning av förintelsehistorien till ett nationellt gångbart meningssammanhang, har forskare särskilt noterat betydelsen av att förintelsens populärkulturella historieverk i kontakten med Hollywood och den amerikanska politiken har amerikaniserats, det vill säga försetts med traditionellt amerikanska kulturvärden, såsom godhet, individens frihet och ett lyckligt slut på historien.²¹ Med tanke på hur starkt det nationella ramverket runt historiekulturen normalt är ter det sig svårt att undvika att varje gränsöverskridande förintelseberättelse i någon mån nationaliseras, men den amerikanska masskulturens breda genomslag världen över för med sig att strategin att amerikanisera förintelsen i sin tur ofta aktualiserar andra historiekulturella processer, däribland universalisering, kommersialisering, banalisering och trivialisering.²² En mera posi-

turellen Gedächtnisses, München 1999; Moshe Zuckermann, *Zweierlei Holocaust. Der Holocaust in den politischen Kulturen Israels und Deutschlands*, Göttingen 1998.

18. Den europeiska värdegrundens betydelse förs bl a fram av Klas-Göran Karlsson, "The Holocaust as Politics and Use of History", i Kurt Almqvist & Kay Glans (eds), *The Swedish Success Story?*, Stockholm 2004, s 241–251.

19. Norman G Finkelstein, *The Holocaust Industry. Reflections on the Exploitation of Jewish Suffering*, London & New York 2000. Finkelsteins belägg, liksom hans vetenskaplighet, är starkt ifrågasatt. Se t ex Ernst Piper (Hrsg), *Gibt es wirklich eine Holocaust-Industrie?*, Zürich & München 2001. För en svensk kritik, se Lars M Anderssons recension av Finkelsteins arbete i *Scandia* 2001:1, s 164–172.

20. Białystok 2000, kap 4.

21. Alvin Rosenfeld, "The Americanization of the Holocaust", i Alvin Rosenfeld (ed), *Thinking about the Holocaust after Half a Century*, Bloomington & Indianapolis 1997, s 119–150; Hilene Flanzbaum (ed), *The Americanization of the Holocaust*, Baltimore & London 1999. Se också John K Roth, *Holocaust Politics*, Louisville, KE 2001.

22. Jfr Saul Friedländer, *Reflections of Nazism. An Essay on Kitsch and Death*, New York 1984, i Saul Friedländer (ed), *Probing the Limits of Representation. Nazism and the "Final Solution"*, Cambridge 1992;

tiv uttolkning av amerikaniseringsprocessen är att den starkt bidragit till att ställa förintelsen under debatt.

Förintelsens historiekultur som struktur

Hur ser då en försvenskning av förintelsen ut som historiekulturell process?²³ Det är uppenbart att avgränsade processer som nationalisering lämpar sig särskilt väl att jämföra på en strukturell nivå: Vilka likheter och skillnader kan iakttas när en förintelsehistoria av ett speciellt slag, som boken, teaterdramat och filmen om Anne Frank, hamnade i olika nationellt avgränsade historiekulturer, såsom till exempel recensioner från olika länder? Vad skiljer och vad förenar uppslagsordet för nazisternas folkmord på Europas judar i olika nationella encyklopedier, och hur varierar sätten att offentligt minnas förintelsen genom olika museiutställningar, åminnelse dagar och -ceremonier från land till land eller från en tid till en annan? Sådana breda eller djupa komparativa grepp för att analysera strukturella variationer och påverkansmönster i fråga om förintelsens plats i olika historiekulturer finns bara några få exempel på, främst James Youngs epokgörande studie av förintelsens minneslandskap i Tyskland, Polen, Israel och USA.²⁴ Det finns emellertid också en rad embryon till sådana.²⁵

Bland andra strukturellt komparativa perspektiv, som förvisso bäst kommer till sin rätt i kombination med ett historiskt utvecklingsperspektiv, kan också nämnas ett ökat historiekulturellt intresse för hur föreställningarna om förintelsens tre fundamentala aktörgrupper och kategorier, offer, förövar och bredvidstående, har förskjutits inbördes och över tid. Så noterar till exempel Tony Kushner att det på senare tid funnits en tilltagande tendens att göra begreppet "bystander" lika värdemässigt entydigt som de två andra, men också mera allmänt att vårt ökade intresse för de bredvidstående

Andreas Huyssen, "Monuments and Holocaust Memory in a Media Age", i Andreas Huyssen, *Twilight Memories. Marking Time in a Culture of Amnesia*, New York & London 1995, s 249–260.

23. Det svenska vetenskapssamhällets ointresse för förintelsen har kommenterats av Paul A Levine i "Förintelsens historiografi i Sverige idag – nytt hopp efter många år av bristande intresse", i Roger Fjellström & Stephen Fruitman (red), *Sidor av Förintelsen*, Lund 2000, s 69–95.

24. James Young, *The Texture of Memory. Holocaust Memorials and Meaning*, New Haven & London 1993.

25. Se Ulf Zander, "Holocaust at the Limits. Historical Culture and the Nazi Genocide in the Television Era", i Karlsson & Zander (eds) 2003, s 255–292. Jfr Tim Cole, *Selling the Holocaust. From Auschwitz to Schindler. How History is Bought, Packaged, and Sold*, New York 1999; Edward Linenthal, *Preserving Memory. The Struggle to Create America's Holocaust Museum*, New York 1997.

[...] comes out of the rather complacent assumption that few of us will become perpetrators, and an equal optimism that we will not become victims, while at the same time we are aware that in an age of almost instant global communications, we are all co-present witnesses, even if only through the media, the genocides, ethnic cleansing and other manifestations of extreme racism that besmirch the contemporary world.²⁶

Ytterligare andra strukturellt orienterade historiekulturella problem som ännu i allt väsentligt väntar på sina uttolkare rör hur förintelsen inplaceras i den historieproduktion om andra världskrigets tragedier som formligen exploderat i debatt, film, fiktionslitteratur och fackböcker under det senaste dryga decenniet²⁷, och hur de andra av den moderna tidens stora massakrer, såsom ungturkarnas folkmord på armenier i första världskrigets osmanska rike eller de sovjetkommunistiska folkmorden, historiekulturellt presenteras och representeras av eftervärlden, i förhållande till förintelsen.²⁸ Den svåra frågan om förintelsens sakhistoriska särprägel har en uppenbar pendang i den betydligt enklare frågan om förintelsens historiekulturella unicitet. Svaret på den senare frågan är obetingat jakande, i synnerhet om vi talar om vår egen tid: Hitler, nazismen och Auschwitz har en historiekulturell särställning som den absoluta ondskans symbol i vår tid, en ondska långt mera entydig och allmänt accepterad än den som gäller Stalin, sovjetkommunismen och GULAG.

Förintelsens historiekultur som funktion

Ett funktionellt synsätt står i mera direkt relation till en genealogisk historieförståelse och en textuell historiekultur. Det utgår från att människor och

26. Tony Kushner, "Pissing in the Wind? The Search for Nuance in the Study of Holocaust 'Bystanders'", i David Cesarani & Paul A Levine (eds), *'Bystanders' of the Holocaust. A Re-Evaluation*, London & Portland, OR 2002, s 60. Distinktionen mellan offer, förövare och bredvidstående härrör från Raul Hilberg, *Perpetrators, Victims, Bystanders. The Jewish Catastrophe, 1933–1945*, New York 1992.

27. När det gäller den vetenskapliga historieskrivningen är läget bättre, se Lucy Dawidowicz, *The Holocaust and the Historians*, Cambridge, MA & London 1981; och R J B. Bosworth, *Explaining Auschwitz & Hiroshima. History Writing and the Second World War 1945–1990*, London & New York 1993. För temat film och förintelsen, se Annette Insdorf, *Indelible Shadows. Film and the Holocaust*, Cambridge 1989; och Ilan Avisar, *Screening the Holocaust. Cinema's Images of the Unimaginable*, Bloomington & Indianapolis 1988. Förintelsen i skönlitteraturen behandlas i Berel Lang (ed), *Writing and the Holocaust*, New York & London 1988, och Anders Ohlsson, "Men ändå måste jag berätta". *Studier i skandinavisk förintelselitteratur*, Nora 2002.

28. Jfr dock Omer Bartov, Atina Grossmann & Mary Nolan (eds), *Crimes of War. Guilt and Denial in the Twentieth Century*, New York 2002; David Lorey & William Beezley (eds), *Genocide, Collective Violence, and Popular Memory. The Politics of Remembrance in the Twentieth Century*, Wilmington, DE 2002; och Kristian Gerner & Klas-Göran Karlsson, *Folkmordens historia. Perspektiv på det moderna samhällets skuggsida*, Stockholm 2005, del IV.

sambällen vill tillfredsställa vissa sentida behov och intressen genom att berättas, minnas och på annat sätt bruka historiska perspektiv och artefakter, och att förintelsens historiekultur följaktligen påverkar både människors individuella livsvärldar och den samhälleliga utvecklingen. Berättelse- och minnesperspektiv har visserligen länge haft sin plats i förintelsens historiekultur, i form av överlevandes vittnesbörd, vilka inte bara används för att psykologiskt bearbeta trauman, utan i våra dagar mycket mer systematiskt samlas in och bearbetas vetenskapligt för att samtidigt kasta mera generellt psykokulturellt eller sociopolitiskt ljus över historiska berättelser och minnesprocessers form och funktion.²⁹ Andra forskare använder minnesbegreppet kollektivt, som en kulturell, social eller politisk storhet som är i funktion i samband med olika slags identitets- och gemenskapsbyggen och kulturell och politisk mobilisering.³⁰ Ett sådant minne berör långt fler än dem som har personliga, direkta erfarenheter av förintelsen.

Steget är inte långt till de historiekulturella analyser som tar sin utgångspunkt i konkreta tolkningar, representationer och symboler som påverkar och enhetliggör människors sätt att betrakta förintelsen och skapar gemenskap – och konflikt. Det är forskning som berör allt från direkta avbildningar av folk-mordet, som emblematiska foton från de nyöppnade koncentrationslägren, via mer eller mindre officiella minnesplatser och monument till rent konstnärliga bearbetningar av förintelsen.³¹ Steget är inte heller långt till den forskning som fokuserar på historiebruk. Det är uppenbart att förintelsens starka position i den nutida historiekulturen sammanhänger med att den svarar mot en rad olika behov och intressen, och leder till olika aktiva bruk av förintel-

29. Några exempel är Lawrence Langer, *Holocaust Testimonies. The Ruins of Memory*, New Haven & London 1991; Helen Epstein, *De överlevandes barn. Möten med andra generationen*, Stockholm 1990; Geoffrey Hartman, *The Longest Shadow. In the Aftermath of the Holocaust*, New York & Houndmills 2002; och Suzanne Kaplan, *Barn under Förintelsen – då och nu. Affekter och minnesbilder efter extrem traumatisering*, Stockholm 2003. För en synnerligen sofistikerad minnesanalys, se Eva Hoffman, *After Such Knowledge. A Meditation on the Aftermath of the Holocaust*, London 2004.

30. Litteraturen om detta minnesbegrepp och dess konkreta manifestationer, ofta grundad i Maurice Halbwachs teorier, är idag av stort omfång. Se t ex John Gillis (ed), *Commemorations. The Politics of National Identity*, Princeton 1994; Dominick LaCapra, *History and Memory after Auschwitz*, Ithaca & London 1998; Jan-Werner Müller (ed), *Memory and Power in Post-War Europe. Studies in the Presence of the Past*, Cambridge 2002.

31. Se t ex Omer Bartov, *Murder in Our Midst. The Holocaust, Industrial Killing, and Representation*, New York & Oxford 1996; Barbie Zelizer, *Remembering to Forget. Holocaust Memory Through the Camera's Eye*, Chicago & London 1998; Shelley Hornstein & Florence Jacobovitz (eds), *Image and Remembrance. Representation and the Holocaust*, Bloomington & Indianapolis 2003; Jan Selling, *Ur det förfutnas skuggor. Historiediskurs och nationalism i Tyskland 1990–2000*, Stockholm & Stehag 2004; Max Liljefors, *Bilder av Förintelsen. Mening, minne, kompromettering*, Lund 2002.

sehistorien. Jag har i andra sammanhang fördjupat denna bruksanalys och skall här bara stryka under den stora betydelse som förintelsen fått när historien brukas politiskt, det vill säga metaforiskt, komparativt och med avsikt att överbetona likheter, allt i det övergripande syftet att väcka politisk och massmedial uppmärksamhet.³² Med dess starka historiekulturella och moraliska laddning fungerar förintelsen numera synnerligen väl som jämförelseled när individer och grupper vill påtala och kritisera diverse orättvisor, diskriminering och våldsanvändning, inte minst sådana som anses ha drabbat etniska grupper. Stundtals kan bruket bli tillspetsat, som när det hävdas att Israels behandling av palestinierna är som förintelsen. Som Michael Marrus påpekat är detta politiska bruk – som Marrus kallar för missbruk – inte förbehållet antiisraeliska och antisemitiska kommentatorer utanför Israel; även inom det israeliska samhället får föga sofistikerade förintelsejämförelser inte sällan tjäna diverse politiska syften.³³

Men överdriver vi då i vår tid inte bruket av historia? Hade Nietzsche rätt i att det förflutna som vi bär med oss ofta blir till en börda? Har vi för mycket förintelseminne?³⁴ Det är möjligt, om inte annat för att historia i allmänhet och folkordens historia i synnerhet så lätt och så ofta tas i anspråk av individer och kollektiv som är ute efter att skada andra. I det sammanhanget har vi som historiker viktiga uppgifter, men inte i första hand för att avgöra om en historia är mer vetenskapligt ”sann” än en annan – vilket alls inte innebär att vi skall göra avkall på vårt professionella perspektiv – utan för att analysera historiens plats i samhället. Då har vi inte längre råd att lämna historiemedvetandet utanför den vetenskapliga tankeoperationen.

32. Klas-Göran Karlsson, "The Holocaust as a Problem of Historical Culture. Theoretical and Analytical Challenges", i Karlsson & Zander 2003, s 38–43.

33. Michael Marrus, "The Use and Misuse of the Holocaust," i Peter Hayes (ed), *Lessons and Legacies. The Meaning of the Holocaust in a Changing World*, Evanston, IL 1991, s 113ff.

34. Jfr Charles Maier, *The Unmasterable Past. History, Holocaust, and German National Identity*, Cambridge, MA & London 1997, s 16–162; Charles Maier, "A Surfeit of Memory? Reflections on History, Melancholy and Denial", *History & Memory*, vol 5, höst/vinter 1993, s 144f.